

що їх читають лише переконані носії певних поглядів, а «мейнстримові» видання і, звісно, телебачення. Нині ця теза найактуальніша щодо мігрантофобії, однак загалом це стосується всіх поширених у суспільстві етнорелігійних фобій: кавказофобії, ісламофобії та інших.

Замість висновків

Якщо, враховуючи всю цю інформацію, повернутися до початку статті, стає очевидним, що вказівка президента правоохоронним органам вділяти особливу увагу злочинам на ґрунті ненависти є необхідним, але аж ніяк не достатнім заходом. Що, крім політичної волі та пильності

працівників міліції, прокуратури та СБУ, зможе допомогти – якщо не здолати агресивну ксенофобію, то бодай «збити» ту хвилю насильства на ґрунті ненависти, що впродовж минулих двох років залляла Україну?

І правоохоронці, й експерти вказують на недосконалість законодавчої бази. Тільки у квітні 2008 року, після того, як масштаби проблеми стали кричущими, вперше за багато років застосували 161-шу статтю Кримінального кодексу, що карає за злочини на ґрунті ненависти (вона фігурувала у вироках убивцям уродженця Нігерії восени 2006 року та хуліганові, який восени 2007 року побив японського туриста). У травні 2008 року за цією ж статтею засуджено

молодих людей, які у квітні 2007 року забили на смерть корейця. Та, попри винесені вироки, формулювання статті таке невіддале, що застосувати її доволі складно. Від початку 2008 року у Верховній Раді було зареєстровано чотири альтернативних законопроекти, покликані уточнити формулювання та посилити відповідальність за злочини на ґрунті ненависти (існує також п'ятий, іще не зареєстрований у парламенті, законопроект). Жоден із них, на мій погляд, не є досконалим, проте добре, що дискусія довкола реформування законодавства у цій царині перейшла у практичне русло.

Однак вважаю, що реформа кримінального права в цій сфері не є пріоритетним напрямком діяльності.

Так, у короткотерміновій перспективі треба принаймні «збити» навальну динаміку зростання злочинів на ґрунті ненависти, але, на мою думку, правоохоронні органи здатні зробити це і за наявної законодавчої бази. Та це тільки надводна частина айсберга.

Ніде у світі таких проблем не вирішували тільки репресивними методами. І державним структурам, і громадським організаціям треба докласти ще чимало зусиль, аби вкорінити в суспільстві основи толерантності. Це, звісно, довгий і складний шлях, однак іншого просто немає. Краще хай для України стануть звичними такі смішні для нас сьогодні західні норми політкоректності, аніж расистські вбивства. □

Порівняльне фашизмознавство

Андреас Умланд

Roger Griffin, Matthew Feldman, ред., *Fascism*, London, 2004, т. 1: *The Nature of Fascism*; т. 2: *The Social Dynamics of Fascism*; т. 3: *Fascism and Culture*; т. 4: *The Fascist Epoch*; т. 5: *Post-War Fascisms*.

Angelica Fenner, Eric D. Weitz, ред., *Fascism and Neofascism: Critical Writings on the Radical Right in Europe*, New York, 2004.

Michael S. Neiberg, ред., *Fascism*, Adlershot and Burlington, 2006.

Arnd Bauerkämper, *Der Faschismus in Europa 1918–1945*, Stuttgart, 2006.

Richard Wolin, *The Seduction of Unreason: The Intellectual Romance with Fascism from Nietzsche to Post-Modernism*, Princeton, 2004.

Stefan Breuer, *Nationalismus und Faschismus: Frankreich, Italien und Deutschland im Vergleich*, Darmstadt, 2005.

A. J. Gregor, *The Search for Neofascism: The Use and Abuse of Social Science*, Cambridge, 2006.

Як розуміти й означувати родове поняття фашизм? У чому сутність і актуальність фашизму? Які причини та наслідки фашизму? Чи можна говорити про такий феномен, як неофашизм, і, коли так, то наскільки він політично значущий? Як розвивалися і розвиваються міжнародні порівняльні дослідження фашизму? В чому подібність і відмінність різних наукових інтерпретацій фашизму?

Відколи закінчилася Холодна війна, нових статей і книжок, що так чи так намагаються відповісти на ці запитання, дедалі більшає. Англійською та німецькою мовами за останні три роки вийшло понад двадцять важливих нових збірок і монографій із проблеми порівняльного вивчення міжвоєнного та повоєнного правого екстремізму.

На продовження деяких інших недавніх оглядів історіографії сучасного ультра націоналізму, опублікованих російською, англійською та німецькою мовами, тут подано інтерпретацію фашизму, яку наводить впливовий британський історик політичних ідей Роджер Д. Грифін, чийі праці вже відомі

Андреас Умланд. «Фашизм и неофашизм в сравнении: западные публикации 2004–2006 годы». Переклала з російської Катерина Демчук за рукописом.

в Росії: їх відрецензовано в російських журналах, дві його статті видано порісьськи.

Зокрема, розглянуто понад 2000-сторінкову антологію «Фашизм», яка вийшла в серії «Основні поняття політичних наук» британського наукового видавництва «Рутледж» за

ковій серії «Дослідження європейської культури й історії» англо-американського видавництва «Палгрев-Макмілен» (2004);

- 600-сторінковий збірник статей «Фашизм», що його уклали американський політолог Майкл С. Нейберг; видання вийшло в серії «Міжнародна бібліотека есеїв про політичну історію» британського видавництва «Ешгейт» (2006);

Енді Юн. Неонацистський гіпноз (2004)

редакції Грифіна та його асистента Метью Фелдмана.

Коротко представлено іще шість менших нових праць про класичний фашизм і неофашизм:

- збірник статей на 300 сторінок «Фашизм і неофашизм: критичні дослідження правого радикалізму в Європі», за редакцією канадської германістки Анжеліки Фенер й американського історика європейського тоталітаризму Ерика Д. Вайтца; цей збірник було опубліковано в книж-

- 200-сторінковий підручник «Фашизм в Європі в 1918–1945 роках» берлінського історика Арнда Баверкемпера, що вийшов в «Універсал-бібліотеці» штутгартського видавництва «Філіп Реклям Молодший» (2006);

- дослідження на 375 сторінок «Спокуса нерозумом: роман інтелектуалів із фашизмом від Ніцше до постмодернізму» нью-йоркського історика політичних ідей Ричарда Воліна; що побачило світ у видавництві Принстонського університету (2004);

- 200-сторінкова монографія «Націоналізм і фашизм: Франція, Італія та Німеччина у порівнянні» гамбурзького історика Штефана Броєра; вийшла у дармштадському видавництві «Наукове книжкове товариство» (2005);

- 300-сторінкове дослідження «У пошуках неофашизму: користь і зловживання суспільними науками» італо-американського політолога Ентоні Джеймса Грегора; видане у видавництві Кембридзького університету (2006).

Нова Грифінова антологія «Фашизм» має п'ять томів, і її, без перебільшень, можна вважати за найвизначнішу із дотепер виданих праць у галузі порівняльного вивчення фашизму. Широта й глибина, з якою в десятках аналітичних і політичних статей розглянуто більшість історичних феноменів, методологічних проблем і концептуально-термінологічних питань, що становлять суть порівняльного дослідження міжнародного фашизму, дають підстави рекомендувати цей п'ятитомник усім, хто бажає отримати найповніше уявлення про цю дисципліну. Ретельний добір і компетентне подання багатьох емпіричних досліджень, теоретичних підходів та індивідуальних поглядів надають виданню особливої цінності. Грифін намагається охопити весь спектр досліджень різних форм довоєнного, міжвоєнного та повоєнного фашизму і при цьому вміщує до видання велику кількість праць і тих авторів, чийі концепції не збігаються або й відверто суперечать власне Грифіновому розумінню «родового фашизму» (generic fascism).

Це видання належить до низки тих статей, що їх Грифін написав, зредагував чи впорядкував раніше чи опісля, і книжок, де він подає нове означення та викладає причини доцільності своєї концептуалізації «родового фашизму». У засадничій монографії «Сутність фашизму», опублікованій 1991 року в серії «Теми правої політики й ідеології» лондонського видавництва «Пінтер», а 1993 року перевиданої у видавництві «Рутледж», Грифін означив фашизм як «політичну ідеологію, мітологічне ядро якої, у її різних пермутаціях, становить палінгенетична (тобто така, що прагне радше до *нового* народження, аніж до *відродження* нації. – А.У.) форма

популістського ультра-націоналізму». В результаті такої ідеологічної настанови фашизм при владі, як пізніше уточнив Грифін, «був не лише революцією цінностей, спробою відірватися від ліберальних, гуманістичних і, зрештою, християнських традицій, але продуманою спробою використати безпрецедентну потужність сучасної держави для соціальної інженерії, для проведення фундаментальної зміни способу побудови та мет суспільства, аж до найменших деталей життя кожної окремої людини».

Після загалом прихильних, а подекуди захоплених відгуків на свою базову монографію Грифін зрештою, окрім репрезентованої нижче великої антології 2004 року, три однотомові збірники: «Фашизм» (1995), «Міжнародний фашизм» (1998) і «Фашизм, тоталітаризм і політична релігія» (2006), кожен із яких також можна вважати вагомим внеском в історіографію фашизму. Відтак до початку нового століття Грифін став, либонь, найвпливовішим західним теоретиком фашизму, завдяки чому в 2003–2004 роках редакція пaderборнського філософського журналу «Erwägen – Wissen – Ethik» зорганізувала детальне обговорення Грифінової концепції з участю двадцяти дев'яти міжнародних фахівців із фашизму, між яких такі відомі дослідники, як Ернст Нольте, Стенлі Дж. Пейн, Роджер Ітвел, Вольфганг Віперман, Леон Вайнберг, Джеймс Грегор та інші. Предметом цієї дискусії стали фундаментальні Грифінові статті «Нові лики (й нова безликість) фашизму в постфашистську епоху» та «Da saro con meno brío: на шляху до кориснішої концептуалізації фашизму». В них британський компаративіст різко атакує німецьких істориків нацизму за їхню погорду до розвитку історіографії порівняльного вивчення фашизму за межами Німеччини, захищає своє давніше спостереження щодо дедалі більшого консенсусу в питанні визначення фашизму як родового поняття і подає низку нових понять щодо вивчення неофашизму. Надзвичайно цікаві дебати між Грифіном і його критиками, як і подальша окрема дискусія про адекватне оцінювання профашистських висловлювань досить відомого російського публіциста Александра Дугіна, було вперше опубліковано англійською та німецькою мовами в трьох числах п'ятнадцятого та шістнадцятого томів «Erwägen – Wissen – Ethik» у 2004–2005 роках. 2006 року всі статті було зібрано, доповнено англійським перекладом статті Дугіна «Фашизм – безмежний і червоний» і, разом із післямовою одного з батьків-засновників порівняльних досліджень фашизму, Волтера Лакера, передруковано у вигляді п'ятсотсторінкового двомовного збірника науковому видавництві «Ібідем».

П'ятитомна лондонська антологія Грифіна «Фашизм», що вийшла два роки перед тим, містить сто статей, есеїв, документів і уривків, що їх написали десятки найрізноманітніших авторів: політологи, історики, філологи, соціологи, політики, літератори, публіцисти. Ці статті, як пояснює Грифін у вступі, не «є добіркою класичних праць, не кажучи вже про канонічні

тексти». Їх радше «вибрано через ефектність, аби проілюструвати ті великі кількісно частини мозаїки, котрі складають “фашизм” як широку дисципліну накових досліджень». Їх розмаїття можна розглядати як таку собі відповідь на центральний виклик дослідникам-компаративістам фашизму, що його вже 1928 року сформулював британський прибічник «універсального фашизму» Джеймс Барнс: «Фашисти в кожній країні повинні зробити фашизм власним національним рухом, приймаючи символи й тактику, що відповідають традиціям, психології та смакам їхньої землі».

Подані в антології тексти зібрано в такі розділи:

- перший том: 1. «Перші реакції на фашизм», автори – Бертран Расел, Герман Раушнінг, Джордж Орвел; 2. «Виникнення та криза досліджень фашизму» – Стенлі Дж. Пейн, Юджин Вебер, Зеев Штернгель, Джордж Л. Моса, Гілберт Алардэйс, Тим Мезон; 3. «Новий консенсус і його критики» – Роджер Ітвел, Пейн, Стивен Шенфілд, Дейв Рентон, Роберт О. Пакстон, Джеймс Грегор, Стейн Угельвік Ларсен;

- другий том: 4. «Марксистські та комуністичні теорії фашизму» – Дейвід Бітем, комінтернівські дебати про фашизм, Р. Палме Дат, Мартин Кічен, Роберт С. Вістрич; 5. «Немарксистські теорії фашизму» – Хосе Ортега-і-Гасет, Карл Мангайм, Стивен Тернер, Талкот Парсонс, Хуан Х. Лінц, Джералд М. Плат, Детлеф Мюлбергер; 6. «Фашизм і Модерн» – Герберт Маркузе, Ганна Арендт, Барінгтон Мур молодший, Генрі А. Тернер молодший, Еміліо Джентиле, Петер Фритцше, Зигмунт Бауман;

- третій том: 7. «Фашизм як заперечення або революція культури» – Альбер Камю, Катя Мандокі, Еміліо Джентиле, Гюнтер Берггаус, Грифін, Марк Антліф; 8. «Аспекти фашизації культури», з підрозділами, присвяченими фашизмові в Італії – Джовані Джентиле, Бенедето Кроче, Філіп В. Каністаро, Трейсі Г. Кун, Мейбл Березин, Емілі Броун, нацизмові – Клаус Вондунг, Бернд Гюпауф, Ен Бойд Вайт, Лінда Шуле-Засе, Британському союзів фашистів – Томас Лінеган, повоєнному «метapolітичному», тобто впливовому на рівні суспільних еліт, фашизмові – Грифін, Еліот Німан;

- четвертий том: 9. «Європейський фашизм», із підрозділами про фашистські режими в Італії – Еміліо Джентиле, Німеччині – Ян Кершоу, фашизм під авторитарним консерватизмом, у Португалії – Антоніо Коста Пінто, Іспанії – Пейн, Угорщині – Ігор Деак, Румунії – Радіу Іоанід; про фашизм за лібералізму, у Великій Британії – Філіп М. Купленд, Фінляндії – Лорі Карвонен, Швеції – Лена Бергрєн, Франції – Кевін Пасмор; про «парафашизм» у Франції – Джуліан Джексон, Ірландії – Майк Кронін; 10. «Фашизм у Латинській Америці», Бразилія – Геліо Тринідад, Чилі – Маріо Шнайдер, Аргентина – Альберто Спекторовскі; 11. «Фашизм в Африці, Азії та США», Південна Африка – Партик Дж. Фарлонг, Китай – Фан Гонг, Японія – Тетсунарі Мацузава проти Грегорі Дж. Касзи, США – Лоренс Деніс);

- п'ятий том: 12. «Перспективи повоєнного фашизму» – Крис Бамбері, Волтер Лакер, Мартин Блінкгорн, Ніколас Гудрик-Кларк, Ганс-Георг Бетц, Стив Бастоу; 13. «Найправіші політичні партії та фашизм», Італія – Антоніо Каріоті, Австрія – Інтернаціоналіст», США – Чип Берлет, Метью Н. Лайонс, Франція – Кристофер Флуд, Росія – Маркус Матиль; 14. «Наступ неофашизму на “ліберальну гегемонію”», зокрема статті Дебори Е. Ліпстадт про заперечення Голокосту, Ричарда Дрейка про Юліуса Еволу, Роя Старса про Юкіо Місіму, Джефрі М. Бейла про французький «Новий опір», а також Джона М. Котера про субкультуру рок-н-ролу «білої сили» та скінгедів; 15. «ЗМІ та фашизм після 11 вересня» – Нік Лоулз, Міна Содман, Майкл Рейнолдс, Кевін Куган, Біл Вайт, Трой Саутгейт, Грем Еткінсон, Грифін; 16. «Постскриптум» зі статтями Чипа Берлета «Поняття та концепції» й Умберто Еко «Первісний фашизм».

Отож фахівцеві це видання може прислужитися як такий собі компендіум різноманітних відомостей про особливості різних видів, утілень, осмислень, пояснень фашизму, а викладачеві правити за основу для читання ґрунтовних лекцій про фашизм. Діапазон проблем, розглянутих в антології, такий широкий, що здається неможливим адекватно обговорити всі питання в одній оглядовій статті. Тому тут згадано лише декілька вибраних проблем, які є особливо цікавими й радше ілюструють, ніж охоплюють, спектр уміщених в антології тем.

Приміром, коли говорити про фашизм як родове поняття, то Грифін раніше критикував Волтера Лакера за те, що той умістив до своєї монографії «Фашизм: минуле, сьогодення, майбутнє» не тільки різні варіанти крайнього, революційного націоналізму, котрі використовують релігію як важливий критерій для встановлення національної належності, але й певні релігійно-фундаменталістські рухи.

Як ілюстрацію цієї суттєвої відмінності Грифін наводить в антології приклад південноамериканського фашистського угруповання «Afrikaner Ossewabrandwag» (дослівно: Вартовий африканерського бичачого воза), представники якої, не будучи релігійними фундаменталістами, все ж розвинули «фундаменталістську версію голандського реформаторського християнства як індикатора національної ідентичності й основи духовних цінностей, що надає цьому явищу віддаленої подібності до фінського руху «Лапуа», іспанської «Фаланги» чи румунської Залізної гвардії» (тобто інших різновидів фашизму).

Враховуючи те, що багато які згодом революційно-ультранационалістичні повоєнні угруповання не визнавали вживаної до них наліпки «фашизм», варто згадати, що вже передвоєнна «Фаланга» «заперечувала свою фашистську сутність, аби її рух не сприймали як “іноземний”, а отже, неіспанський». Те, що таких профашистських високоінтелектуальних повоєнних рухів, як європейські «нові праві», що набули слави й у постсовєтській Росії, не можна не брати до уваги, ілюструє приклад сьогодишньої Франції. Там

Андрій Жураківський Сателіти

Харків: Фоліо, 2008

Книжка Андрія Жураківського, до якої, крім роману «Сателіти», ввійшло чимало інших творів, сприймається особливо гостро через трагізм авторової долі (покінчивши життя самогубством, він дописав і життя, а не лише власні тексти). Юрій Андрухович у розлогій передмові згадує, зокрема, про зустрічі з Жураківським та про перше прочитання рукопису. Після емоційної та особистісної вступної статті подано лаконічні й по-енциклопедичному сухі «відомості про автора» – і виникає враження, ніби навмисно створюється якомога детальніший та життєвіший образ письменника, реальність і буденність якого (за фактом Жураківський був юристом і, каже Андрухович, «перебирав папери в суді») контрастують з алогічністю та фантастичністю його художнього світу. Тому не вдається сфокусувати увагу лише на тексті: мимохіть співвідносиш його з авторовою біографією, шукаєш збігів між історією та словом, вираховуєш імпульси до створення цього письма. Художню частину збірки починають «Привіти» з переліком авторів, чий твори формують інтертекст письма, а останній фрагмент – графічно виділений жирним шрифтом «Вихід», який тоном скидається на передсмертну записку. Поза вським сумнівом, одна з сильних сторін тексту – дивовижна авторова здатність перетворювати буденні й нецікаві «жанри» – посвяти й подяки, зміст і додатки – на оригінальні та самостійні художні структури. Найцікавіше «жанрове оновлення» – розділ із роману «Сателіти» – «THE SATELLITES by NYMB: Original Novel Soundtrack», а також «LOVE LETTERS OF THE DEAD SOUNDTRACK LIST», розділ із твору «Любовні листи мертвих». Автор зберігає всі формальні ознаки «переліку треків» – нумерування композицій, назви пісень та імена виконавців, вказівки на авторські права тощо. Проте виконавці цих «треків» – самі герої, а назви пісень відповідають мотивам та образам, представленим у творах. Загалом персонажі і роману, й оповідань зазнають багатьох метаморфоз – від зміни імені до зміни статі та власної суті, перетворюючись на сателіти свідомості та створюючи оригінальний художній світ, для розуміння якого читачеві знадобляться іронія, зухвалість у поводженні з усталеними нормами та бажання по-справжньому бути вільним, зокрема й від літературних авторитетів.

Євгенія Гай

«у створенні більш-менш стійкого загальнонаціонального фундаменту підтримки [для Національного фронту Жана-Марі Ле Пена. – А.У.] вагому роль відіграли нео-праві інтелектуали завдяки їхньому мозковому центрові GRECE [Група вивчень і досліджень Європи. – А.У.] і пов'язаним із ним публікаціям. Вони забезпечили Національному фронтові вишуканий, демократично “респектабельний” дискурс расистського та націоналістичного Третього шляху, в основі якого – ідеї ідентичності, коріння та відмінності, що достатньо відрізнялися від формул “класичного” фашизму, щоб уможливити організації [Національному фронтові. – А.У.] доступ до партійної системи». Через цю та низку інших причин такого штибу не варто, аналізуючи сучасну політику, зосереджуватися винятково на виборчих успіхах і провалах ультранаціоналістів. Другий приклад неадекватності підходу традиційної політології, часто-густо сфокусованої лише на «велику» політику – нова міжнародна мережа маленьких, але іноді ефективних угруповань, що часто перебувають поза межами офіційних партійних систем своїх країн. Ці праві утворення (Грифін називає їх «групускулами») «стали домінантним проявом фашизму в ХХІ столітті, що робить оцінку сили [неофашизму сьогодні], базовану винятково на спостереженнях високопрофільних

політичних партій, глибоко ненадійною».

Єдине критичне зауваження щодо цього проєкту видавництва «Рутледж» стосується занадто високої ціни п'ятитомника: 760 фунтів стерлінгів або ж 1370 доларів США.

Видання Анжеліки Фенер і Ерика Д. Вайтца «Фашизм і неофашизм» містить п'ятнадцять високоякісних статей, що належать і до гуманітарних, і до суспільних наук та обіймають широке коло проблем, пов'язаних із порівняльним дослідженням фашизму. Воно могло би бути добрим додатком до антології Грифіна та Фелдмана. До збірника ввійшли статті Ендрю Г'юїта про ідеологічні позиції в дебатах про фашизм, Лутца Кепеніка про культ особи та нацистську політику, Клаудіо Фогу про співвідношення італійського фашистського стилю, образотворчих мистецтв і «постісторичного» уявлення, Клауса Бундгорда Гристензена, Нільса Бо Поульсена та Петера Шарфа Сміта про ставлення данського фашизму до військ СС, Дагмар Герцоги про гендерне питання та секуляризацію в нацистській Німеччині, Дитгельма Проу про «фантом фашизму» в оцінках нинішнього насильства проти іммігрантів, Дейвіда Карола про перетворення фікції «раси» на реальність, Марії Букури про нові радикальні рухи в Румунії, Йоахіма Керстена про екстремістські молодіжні угруповання

в об'єднаній Німеччині, Івана Чоловіча про футбольних фанатів і війну в колишній Югославії, Торе Бйорго про націоналістичний і расистський дискурс у Скандинавії, Мішеля Вієв'юрка та Франкліна Г'ю Адлера про різні аспекти найправішої течії у Франції, Ричарда Голсана про роль «Чорної книги комунізму» для порівняльного вивчення фашизму, Анжеліки Фенер про фільм Фридера Шляйха «Отомо».

І хоча більшість статей варті уваги, претензія редакторів збірника оголосити визначальним принципом його композиції питання про те, «якою мірою сучасні екстремістські праві пов'язані з класичним фашизмом», видається невинуватною. Тільки деякі статті, як-от праця Проу, можуть прислужитися у пошуках відповіді на це питання. А загалом ці самі по собі непогані дослідження занадто розмаїті, аби можна було простежити якусь нитку зв'язку. Цікавий для високоспеціалізованої аудиторії том може бути використаний на семінарах як додаткове читання, тобто у поєднанні з іншою літературою, яка пояснить історичний контекст. Проте як така збірка статей Фенер і Вайтца здається дещо випадковою.

Подібну оцінку можна дати й Нейберговому перевиданню 26 важливих журнальних статей із царини історіографії ненімецьких різновидів *правого екстремізму* – такий заголовок, либонь, пасував би цій збірці більше, ніж її справжня назва «Фашизм». Для такої компіляції цей термін не зовсім правильний, бо видання не повністю репрезентує актуальні тенденції, панівні означення і теорії в царині порівняльного вивчення фашизму. Проблема полягає не тільки і не так у тому, що Третій Райх розглянуто в іншому збірнику книжкової серії Джереї Блека «Міжнародна бібліотека есеїв із політичної історії» (в якій видано «Фашизм» Нейберга), тож його том містить лише декілька досліджень, присвячених розглядові нацизму серед інших рухів. Мовчить назва збірника і про те, що в ньому немає окремої статті бодай про один східноєвропейський різновид міжвоєнного фашизму та хоча б одну форму повоєнного фашизму.

У Нейберговому вступі та в його виборі статей із різних наукових журналів дивує й те, що він, очевидно, охоплює «широким означенням фашизму», про яке йдеться в його текстах, також франкоїзм. Розглядати ідеологію правління в Іспанії генерала Франко як фашистську – класифікація, з якою сьогодні погодиться мало хто з дослідників. Те саме стосується й Нейбергового рішення називати не тільки прагнення Мусоліні, але і його режим «тоталітарним». Хоча багато які порівняльні вивчення тоталітаризму посиляються на схвальне використання Мусоліні цього поняття, політичну систему Італії 1922–1943 років зазвичай не вважають за різновид родового поняття тоталітарної держави.

Такі от хибні класифікації суттєві, бо вони впливають на загальну Нейбергову оцінку природи фашизму у вступі, де автор доходить висновку, що у випадку фашистської Італії, «як і в багатьох інших, навіть тоталітарний уряд не призвів до абсолютної революції (або, як перефразували би більшість

фашистів, відродження) соціальних узамин, чого прагнули багато хто з фашистів. Антоніо Казорла-Санчес [у нарисі про режим Франко в цьому збірнику. – А.У.] робить такий самий висновок на політичному рівні. Всу-переч нахваланням іспанських націоналістів змінити традиційну для Іспанії неефективну та корумповану управлінську систему, ця стаття демонструє дивовижний континуїтет у діяльності уряду, особливо на місцевому рівні. Такі висновки підважують погляд про неминучість політичних змін у фашистських режимах, ініційованих керівними колами держави».

Тезу, очевидно, можна було би проілюструвати переконливіше, взявши до уваги, приміром, поняття «пара-фашизму», що його запровадив Грифін. (До речі, відсутність у цьому виданні Грифіна, побіжно згаданого у Нейберговому вступі, але не запрошеного до дискусії, впадає у вічі.) Термін «пара-фашизм» Грифін запропонував на позначення деяких режимів 1930-х і 1940-х років, у тому числі режиму генерала Франко в Іспанії, які мавпували італійський і німецький фашизм, але, будучи антидемократичними й націоналістичними, все-таки обходилися без істинно палінгенетичних ідеологій і справді революційних прагнень.

Попри критику, важливо наголосити, що перевидані в Нейберговому виданні статті мають, за рідкісним винятком, високу якість. До тому ввійшли дослідження Волтера Л. Адамсона про модернізм та італійський фашизм, Гілберта Алардайса про потребу «дефляції» поняття фашизм, Еміліо Джентиле про фашизм як політичну релігію, Роберта О. Пакстона про п'ять стадій розвитку фашизму, Роберто Віварелі про інтерпретації походження фашизму, Е. Спенсера Велгофера про роль в успіхах фашизму в міжвоєнній Італії таких чинників, як класова належність, громадянське суспільство та раціональний вибір, Казорла-Санчеса про локальну політику в процесі становлення режиму Франко, Александра де Гранда про жінок за часів італійського фашизму, Маури Е. Гамец про міжвоєнний італійський антисемітизм, Стефано Луконі про расове законодавство Мусоліні 1938 року, Стенлі Пейна про фашизм і правий авторитаризм на Іберійському півострові, Сари Шац про Другу іспанську республіку, Джона Бінггема про означення французького фашизму, Джона Гелмена про піднесення французького фашизму, Ніколаса Гілмена про повоєнний британський фашизм, Вільяма Д. Ірвіна про французьку лігу «Croix-de-Feu» («Вогненний хрест»), Дейва Рентона про британську фашистську ідеологію, Дж. К. Вебера про Британський Союз фашистів, Пітера Г. Амана про американський фашизм 1930-х років, Філіпа А. Біна про італійський фашизм й італо-американську ідентичність, Ораціо Чикарелі про міжвоєнне Перу, Пітера Дууса та Деніела І. Окімото про ставлення фашизму до міжвоєнної Японії, Хайме Антоніо Етгепаре та Гейміша І. Стюарта про нацизм у Чилі, Маркуса Кляйна про чилійський фашизм і Народний фронт, Рикардо Сильва Зайтенфуса про італійський фашизм і Бразилію. Та я не певен, що

Курбасівські читання

Науковий вісник

До 120-річчя від дня народження
Леся Курбаса: історія, теорія,
критика
2007, №2

Більшість публікацій другого числа «Курбасівських читань» (на перше «Критика» відгукнулася торік: ч. 10, с. 27) має історико-театрознавче наповнення. Це розвідки з біографії Леся Курбаса, його стосунків із тодішнім мистецьким оточенням, педагогічної й організаційної роботи, створення театральних студій та режисерських курсів, починаючи від навчальних лабораторій у рамках МОБ («Березіль») і завершуючи дрібнішими осередками, які виникали в місцях гастролювання театру і згодом розросталися. Географія мистецьких мандрів режисера охоплює Київ, Харків, Одесу, Умань, інші міста – отож автори (Наталія Єрмакова, Олександр Чепалов, Інна Козій, Анна Білик та інші) опосередковано дають зліпки з тодішньої культурної дійсності різних регіонів країни. Несподіваною виглядає стаття Анатолія Баканурського

про Курбасові пошуки та здобутки в кіні – чи не наймоднішому на ті часи виді мистецтва, котре, як відомо, приваблювало художників навіть із галузей, набагато більше від нього «далеких», аніж театральна режисура. У випадку Курбаса, щоправда, досліджувати доводиться лише спогади, бо жодна зі сфільмованих стрічок не збереглася. Кількома статтями представлено тему Курбасових творчих і приватних стосунків з оточенням: Валентиною Чистяковою, Марком Терещенком, Михайлем Семенком, Миколою Кулішем. Із Кулішем «упоратися» найскладніше, хоча замалим не містична гармонійність його творчого тандему з Курбасом заохочує дослідників шукати раціональних пояснень цього збігу «часу й місця зустрічі» режисера з драматургом. Спроба Надії Мірошниченко потрактувати діалог митців як відбиття ідеальної моделі діалогу театру та драматургії видається цікавою, хоча й незавершеною. Якщо відкласти вбік вступні адресації до «постмодерних культурологічних концепцій Міхаїла Бахтіна та Юлії Кристевой», під наголосом залишиться думка про спільність культурного контексту, в якому працювали обоє митців, – а це з тих пояснень, що тільки перефразовують запитання.

Теоретичні статті збірника висвітлюють конкретні теми з гуманітарної лектури Курбаса, його філософії театру та концепції акторської гри, архетипності режисерських робіт, проєкцій автобіографії та соціальних типажів. Адресування до синергетики, а відтак і до «постнекласичної парадигми», заявленої в першому числі «Читань» як чільний методологічний орієнтир, за інформативністю програють мало залежному від них аналізові доволі цінних і цікавих тем.

Наталія Іванова

рекомендував би цю книжку першою, якби мене запитали, як краще витратити 135 фунтів стерлінгів (роздрібна ціна збірника), щоб отримати добрий огляд про стан сучасних порівняльних досліджень фашизму. Нейбергів збірник, навіть більшою мірою, ніж компіляція Фенерса та Вайтца, потребує доповнення іншими книжками та статтями з теми, аби стати корисним для студентів, що хочуть скласти адекватне уявлення про нещодавні досягнення в порівняльному вивченні міжвоєнного правого екстремізму.

Тоді як Нейбергів збірник дає загалом спотворене враження про нинішній стан міжнародних вивчень фашизму, монографія Арнда Баверкемпера «Фашизм в Європі, 1918–1945 роки», виконує те, що обіцяє її титул, і книжку можна рекомендувати як рентабельну інвестицію для отримання короткого, але багатостороннього і достовірного огляду класичного європейського фашизму. Глибоке знання теми, зрозумілий опис усіх важливих тем і питань у вивченні міжвоєнного фашизму, а також приваблива роздрібна ціна видавництва «Реклям» (5,40 євро) робить цю невеличку, але змістовну книжку вагомим внеском вступу до «фашизму» як широко вживаного родового поняття в німецькій історичній та політичній науці. Це майже ідеальний підручник, що має добрий баланс між обговоренням концептуальних проблем і пояснювальних теорій, з одного боку, й емпіричним аналізом – із другого.

Ця монографія дає собі раду із завданням адекватного аналізу всіх чільних представників міжвоєнного європейського фашизму, не забуваючи при цьому розповісти в окремому розділі про один із найпоказовіших епізодів з історії фашизму: спробу створити фашистський інтернаціонал. І тільки після мого захоплення змістом і стилем цієї дуже корисної роботи Баверкемпера ризикну зробити маленьке зауваження з приводу авторової критики Грифінового означення фашизму. Навіть ця ремарка стосується меншою мірою особисто Баверкемпера, а радше однієї із загальних тенденцій серед істориків, які вивчають фашизм, що їх він репрезентує.

Баверкемпер відтворює суть багатьох наскоків на Грифіна, в яких говорилося, що британський історик нібито претендував всеохопно зінтерпретувати фашизм як історичний феномен, зосередившись на фашистській ідеології та її означенні як «палінгенетичного ультра-націоналізму». Це, наскільки мені відомо, не було метою Грифінової характеристики фашизму. Його означення було сформульовано лише як інструмент для ідентифікування тих емпіричних феноменів, що їх мають вивчати під заголовком «порівняльний фашизм», приміром, для того, щоб відрізнити фашистські угруповання від нефашистських форм радикальної правої політики (наприклад, від ультраконсерватизму чи релігійного фундаменталізму). І тільки задля цієї простої мети – вибір, які реальні політичні явища мають розглядати дослідники фашизму, а які ні – Грифін запропонував зосередитися на фашистській програмі та картині світу. А те, що для повного осмислення

та пояснення фашизму важливі й інші елементи, крім ідеології (психологія, традиції, економіка, міжнародний контекст, інституційні обмеження, політичні можливості тощо), наскільки мені відомо, Грифін не лише не підважує, але й демонструє у розділах сьомому «Психо-історичні основи родового фашизму» та восьмому «Соціально-психологічні передумови успіху фашизму» його засадничої монографії 1991 року. Якби Грифінів підхід і справді був дещо наївним, як це подають деякі з його критиків, то чого б цим критикам витрачати стільки часу, енергії та чорнила, нападаючи на його теорію?

Приміром, Баверкемпер, можливо, справедливо критикує Грифіна за його «зосередженість на фашистській ідеології». Але мені, наприклад, було годі виділити – крім посилань на прототипний італійський фашизм – критерії, згідно з якими Баверкемпер вирішив увести певні емпіричні явища (партії, рухи, режими) до свого дослідження, а інші – ні. Він детально аналізує різні означення фашизму, багато пише про сутність і динаміку фашизму; однак я не міг простежити перебіг його думок, чому той чи той феномен має бути названо фашистським, а інший – ні. Очевидно, Баверкемпер покладається у виборі об'єктів дослідження на авторитетний, але неформальний консенсус низки видатних дослідників старшого покоління (скажімо, на вже згаданих Моса, Джентиле, Лінца, Пейна) про те, які рухи та режими становлять різновиди родового фашизму – угода, котра існувала ще до Грифіна. Однак ця неформальна домовленість була відправним пунктом і для Грифіна, і навіть стала темою декотрих його публікацій.

Попри це, як мені здалось, незначну суперечність, вихід у світ, ціну і великий наклад книжки Баверкемпера в Німеччині можна тільки вітати, це має покласти край пануванню в німецькій історіографії «особливому шляху» й дальшому відторгненню поняття «фашизм» як родового поняття.

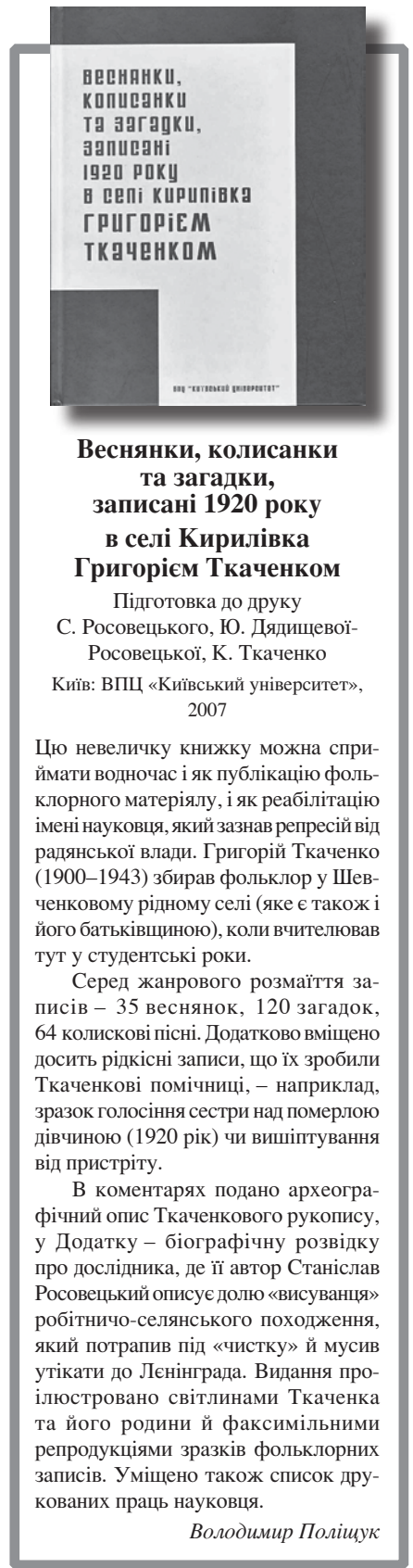
Те, що «зосередження» Грифіна на ідеях може бути адекватним підходом не лише з прагматичних причин, а його інтерес до повоєнних розвитків (який також часто критикують історики міжвоєнного періоду, зокрема і Баверкемпер) заслуговує на увагу, проілюстровано в новій монографії Воліна «Спокуса нерозумом». Як великий внесок у сучасну інтелектуальну історію Волінова праця аналізує різні політичні наслідки ідей і наслідків мислення Жозефа де Местра, Йогана Готфрида Гердера, Артура де Гобіно, Фрідріха Ніцше, Освальда Шпенглера, Карла Шміта, Карла Густава Юнга, Мартіна Гайдегера, Ганса-Георга Гадамера, Жоржа Батая, Мориса Бланшо, Жака Дериди, Мішеля Фуко та Жана Бодріяра. У двох «політичних екскурсах» Волін зазначає, як ідеї цих та інших авторитетних мислителів, котрі так чи так підважували основні західні цінності, як-от раціоналізм і права людини, перед Другою світовою війною через німецьку «консервативну революцію» впливали і до сьогодні впливають через європейських так званих «нових правих» на право-

екстремістські партії, так само, як і на політичний мейнстрим. Волінове використання терміна «фашизм» у титулі книжки, щоправда, може іноді ввести в оману, позаяк тільки декотрі з протагоністів його прекрасного дослідження були безперечними фашистами. Однак Волінова праця є цінним доповненням не тільки до історії ідей, але й до порівняльного вивчення фашизму. Праця містить багато яскравих прикладів, що ілюструють, чому і як ідеї загалом мають наслідки і як саме правоекстремістські рухи можуть використовувати антираціональні й антидемократичні думки чільних інтелектуалів, щоби виправдати, зокрема, політичний авторитаризм, етнічні чистки й державне насильство. Тому, крім того, що ця книжка є цінним внеском не лише в культурологію та історію наук, її також можна використати в семінарах з екстремістської політики. Ця праця переконливо спростовує твердження про те, що ідейні джерела крайнього націоналізму та фундаменталізму і в міжвоєнній, і в повоєнній Європі можуть бути породжені лише в середовищі маргінальних науковців і публіцистів. Волінова праця ілюструє, як деякі тенденції антигуманізму XIX і XX століть зіграли свою роль і, почасти, далі функціонують як каталізatori поширення аскриптивних поглядів на сутність людини та радикально правих ідеологій.

Хоча монографія Штефана Броера «Націоналізм і фашизм» на перший погляд нібито подібна до Баверкемперової книжки, у ній представлено проєкт дещо іншого напрямку. Броєрове дослідження було, очевидно, розроблене як альтернатива чи своєрідна репліка на класичний твір Ернста Нольте «Фашизм у своїй епосі» 1963 року, в якому увагу зосереджено на ультранационалізмах Франції, Італії та Німеччини в тих-таки міжвоєнному та воєнному періодах. Броєрова книжка містить нову інтерпретацію класичного фашизму і подає, крім великої кількості емпіричних даних і чималої типології різновидів націоналізму, нове оригінальне означення фашизму. Як і попередні Броєрові дослідження, ця праця є насиченим та інформативним текстом, що сповнений викривальних деталей, захопливих спостережень та інтелігентних потрактувань, читати її – саме задоволення. Автор розпочинає з усебічного обговорення поняття націоналізму і, відштовхнувшись від цієї основи, розвиває пізнавальну типологію його різноманітних форм. Ця частина як така є цінним внеском у вже наявну літературу з націоналізму, позаяк відмінності, що їх Броєр проводить між різними типами та підтипами націоналізму (ліберальний націоналізм, націоналізм лівого та правого штибу тощо), розвивають основу для розшифрування парадоксу різноманітних функцій, що їх націоналістичні ідеологи здійснювали в різні періоди новітньої світової історії та в різних регіонах світу. Більша частина досліджень містить добре структуровані розділи про розвиток і природу фашизму у Франції, Італії та Німеччині перед Першою світовою війною і в період між світовими війнами. Об'єднавши велику кількість

первинних і вторинних джерел, Броєрові вдалося подати прекрасний огляд цих фашистських рухів.

Тоді як емпірична частина дослідження складається з багатьох корисних і плідних спостережень та інтерпретацій, його основна теоретична ідея – нове осмислення родового фашизму, напевно, не знайде багато прибічників. Така суперечність нагадує іншу важливу Броєрову працю, «Анатомія консервативної революції» (1995), яку також приємно читати, але вона, зрештою, зробила лише невеликий внесок у розвінчання поняття «консервативної революції», до чого Броєр відверто прагнув. У «Націоналізмі та фашизмі» Броєр знову подає дуже цікаве дослідження, у котрому, однак, він також доходить висновків, що як такі навряд чи матимуть вплив на порівняльні дослідження правого екстремізму. Це пов'язано з тим, що Броєр відмовляється тут від концептуалізації фашизму як ідеології і, замість цього, ототожнює «фашистський мінімум», тобто характеристики, здатні об'єднати всі

фашизми, з «поєднанням насильства, харизми та системи патронату в рамках однієї політичної партії». Ця формула як дефініція фашизму настільки ексцентрична, що навряд чи варто окремо її обговорювати. Вона порушує більше питань, аніж дає відповідей, і притомом збільшила би кількість тих партій у міжвоєнній і повоєнній історії, котрі довелося би називати «фашистськими». Броєрова формула, можливо, могла би стати корисною не як концепція для розмежування фашистських і нефашистських партій, а як гіпотеза про можливий причинний зв'язок між фашистською ідеологією, з одного боку, й організаційними та поведінковими виявами фашизму у межах партійної політики, із другого. Чи є підстави всі партії, натхненні фашистською ідеологією, характеризувати як такі, що вдаються до насильства, мають харизматичного лідера та систему патронату? Якщо так, то чому? Або, якщо ні, то чому ні? Тоді як у такий специфічний спосіб Броєр, можливо, зробить внесок не тільки в дослідження націоналізму взагалі, але й у теорію фашизму зокрема, я все-таки маю сумнів, що його формулу серйозно сприймуть компара-

тивісти як означення сутності родового фашизму та застосують її як дефініцію в емпіричних дослідженнях. Найвідомішими такими прикладами, либонь, є «опір практичній і теоретичній трансцендентності» Ернста Нольте або «диктатура розвитку» Джеймса Грегора.

Монографія Грегора «В пошуках неофашизму» 2006 року, очевидно, матиме долю Броєрової монографії. Нова книжка Грегора також сповнена цікавих спостережень і незвичайних перспектив на історію антидемократичних рухів та їх вивчення у ХХ столітті. Однак Грегорові підхід до компаративістської інтерпретації ідей Юліуса Еволи, Маркуса Гарвея, Елайджі Мухамеда та Гамалія Абделя Насера, так само, як і Італійського соціального руху («Movimento sociale italiano»), Мусульманського братства, Індійської народної партії («Bharatiya Janata Party») та Компартії Китаю, матиме лише частковий резонанс у середовищі дослідників класичного фашизму та неофашизму. І хоча я вважаю провокаційну монографію Грегора корисною тим, що вона змушує нас наново розглядати емпіричні та методологічні основи звичної термінології, понять і класифікацій, цю

книжку варто сприймати обережно й на семінарах послуговуватися нею із застереженнями. Тим, що Грегор класифікує політичну систему сьогоdnішнього Китаю як фашистський режим, а ідеї Еволи як нефашистські, він, приміром, виходить далеко за рамки деяких основних загальників у вивченні сучасної міжнародної політики. Грегор має й сумнівну тенденцію змішувати у поданні різних поглядів на фашизм очевидно політизовані публіцистичні тексти (іноді навіть виразно публіцистичного характеру), з одного боку, і більш чи менш наукові праці, з другого. Іноді він представляє результати досліджень своїх колег, не останньою чергою Грифіна, невідповідно.

Грегор має рацію, коли вказує на багато неадаптностей у тому, як уживають слово «фашизм» поверхові журналісти, політичні агітатори, заангажовані публіцисти, й коли нагадує їм про наукові стандарти концептуалізації класифікаційних термінів. Однак те, що в заголовку книжки він покликається на «зловживання суспільними науками», а також очевидна впевненість Грегора в академічності власного підходу стають менш доречними, коли він критикує монографії, видані в наукових книжкових серіях, або статті, опубліковані в спеціалізованих журналах. Автори таких досліджень, очевидно, так само намагаються зробити свій внесок у наукове розуміння обговорюваних проблем, як і сам Грегор. Тому протиставлення «наукового» й «ненаукового» стає тут непродуктивним. Дивно до того ж, що коли Грегор переходить від «журналістів і сенсационалістів» до академічних осмислень фашизму, то як приклад для академічних осмислень явища цитує горезвісне означення, що його 1933 року дав фашистський Комінтерн (воно чимало посприяло тому, що ліві сили у міжвоєнній Європі недооцінили динаміку та популярність фашизму). Все це створює непотрібну плутанину між відомою тенденцією зловживання словом «фашизм» у журналістських і політичних дебатах, з одного боку, і справедливим академічним дискурсом про те, як найкраще осмислити «фашизм» як родове поняття і класифікаційний термін, із другого.

За Грегоровою книжкою читачі, не обізнані з історіографією фашизму, можуть зробити чимало неадекватних висновків про сьогоdnішнє його порівняльне вивчення. Скажімо, коли Грегор на першій сторінці критикує тих, хто «ідентифікує уряд Сильвіо Берлусконі в Італійській республіці з неофашизмом», і в посиланні до цієї сентенції згадує Грифінову статтю в оксфордському «Journal of Political Ideologies», можна зробити висновок, що Грифін і цей журнал – політично заангажовані. Потрібне знайомство з Грифіновими працями та з редакційною політикою «Journal of Political Ideologies», щоб відповідно оцінити Грегорову заяву.

В інших контекстах Грегор не раз цитує авторитетних компаративістів Стенлі Пейна та Роджера Ітвела на підтвердження власної інтерпретації фашизму, котру однозначно подано як альтернативу до Грифінового підходу. В цьому випадку також треба бути

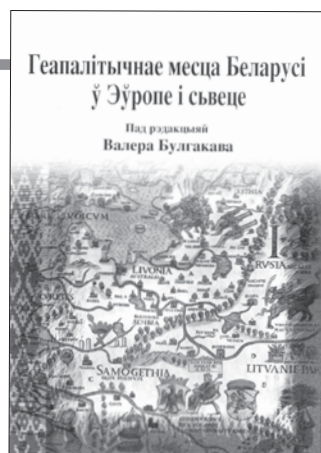
обізнаним, що і Пейн, й Ітвел не раз однозначно схвально відгукувалися про Грифінову концепцію та його внесок в осмислення фашизму як родового поняття. Крім того, вони сформулювали означення фашизму ближче до «палінгенетичного ультра націоналізму» (Грифін), ніж до «диктатури розвитку» (Грегор).

В іншому місці Грегор стверджує, нібито з-поміж дослідників неофашизму «дуже небагато зважилися на те, щоб вибрати порівняльне вивчення історичних марксистсько-ленінських і фашистських режимів як преамбулу до власних розвідок». Зокрема німецькі читачі сприймуть цю й інші подібні Грегорові заяви як кумедні, бо в Німеччині існує окрема політологічна піддисципліна «Extremismusforschung» (дослідження екстремізму), що спирається саме на цю преамбулу, має власну секцію в Німецькій асоціації політичних наук і видає низку профільних видавничих серій.

У Грегорових читачів, можливо, складеться враження, що використання терміна «фашизм» позначено певною екстраординарною відсутністю наукової точності й дисципліни. Хоча на це, звісно, є чимало прикладів, та здається, що й багато які інші терміни, часто-густо використані в політиці, журналістиці та політології – «демократія», «тоталітаризм», «соціалізм» тощо, – страждають на таку саму семантичну інфляцію внаслідок їх невідповідного вжитку в середовищі політично заангажованих публіцистів і псевдонауковців. Отож термінологічна плутанина, з приводу якої Грегор бідкається у контексті використання поняття «фашизму», не є, всупереч враженню, яке справляє його книжка, специфічною прикметою історіографії фашизму.

Попри ці критичні зауваження, Грегор формулює в монографії декілька релевантних концептуальних запитань і подає на розгляд компаративістів низку нових феноменів-кандидатів на можливе позначення їх як «фашистських» (хай навіть тільки для того, щоб відкинути таку класифікацію). Тому я все-таки рекомендував би цю книжку – надто фахівцям із теорії та прикладів родового фашизму – як працю, що хай іноді і вводить в оману, але стимулює самокритичне переосмислення наших базових настанов у вивченні фашизму та свіжий погляд на його сьогоdnішній стан.

Загалом усі сім досліджень, тут коротко розглянуті, так чи так роблять цінний внесок у розуміння фашизму як родового поняття. Якщо взяти до уваги, що тільки двадцять років тому порівняльні дослідження фашизму, здавалося, занепали в англomовному світі й майже повністю зникли в Німеччині, то сьогодні вони переживають бум у таких дисциплінах, як новітня історія, культурологія та порівняльна політологія. Через нову хвилю націоналізму та фундаменталізму після закінчення Холодної війни згадані вище дослідження Грифіна, Фелдмана, Фенер, Вайтца, Нейберга, Воліна, Баверкемпера, Броєра та Грегора дають змогу не тільки розширити наше знання сучасної європейської історії, але й краще зрозуміти той світ, у якому ми живемо сьогодні. □

Геополітичне месца Беларусі ў Эўропе і свеце

Пад рэдакцыяй Валера Булгакава
Варшава: Выдавецтва Вышэйшай Школы
Гандлю й Права, 2006

Щоби спільно поміркувати над тим, чому Білорусь стала в Європі геополітичним ізгоєм, як виглядає її сучасне культурно-політичне обличчя та яким є майбутнє білоруського національного проекту (чи проектів?), білоруським і небілоруським інтелектуалам довелося приїхати до Варшави. 11–12 листопада 2006 року вони провели там міжнародну конференцію, назву якої й бачимо на обкладинці збірника її матеріалів, випущеного під редакцією Валера Булгакава зі вступною статтею професора Анджєя Суліми Камінського.

Ліберальні погляди учасників конференції (наших співвітчизників на ній представляв Микола Рябчук) визначили досить критичне ставлення до Лукашенкового режиму, проте критики зазнав і білоруський націоналізм, що його П'ютра Рудковський, наприклад, вважає «іншою крайністю» («Між лукашизмом і націоналізмом»). Кілька доповідей присвячено було осмисленню політичних процесів у Білорусі після 1991 року, що призвели до встановлення авторитарного режиму як «превентивного авторитаризму» (Віталь Сіліцький).

Значну увагу приділено «ментальному» аспектові білоруських політичних

реалій (політичний дискурс, напрямки державної пропаганди тощо). Автори прагнули того, щоби їхня прихильність до білоруської національної ідеї не зашкодила об'єктивності оцінок, як-от Ригор Йофе, який виокремлює три конкурентні національні та псевдонаціональні проекти («Держава, але ще не нація»), та щоби відповіді на найгостріші питання були якнайзваженішими (Девід Марплз, «Чи є в Білорусі білоруси?»). Пошук геополітичного місця Білорусі у світі приводить шукачів до вже класичної центрально-східноєвропейської моделі «між Сходом і Заходом»; не випадковими виглядають у цьому зв'язку часті звертання до українського досвіду.

Із фаховими історичними й політологічними розвідками – статтею про уніяцьку церкву в ХVIII столітті (Барбара Скінер) чи аналізом регіональних відмінностей, що оприявнилися під час президентських виборів 1994, 2001, 2006 років (Андрей Казакевіч) – сусидить есей Андрея Хадановіча «Гедройць думає про Білорусь, або Записки контр-рабандиста» (читачам «Критики» знайомий український його переклад, уміщений у ч. 12 за 2006 рік). Таке жанрове розмаїття почасти затіняє науково-історичний вимір бесіди, але підкреслює її «міждисциплінарність».

Серед основних мотивів збірки – наголошування відмінності від «російської» моделі та більшої органічності Білорусі в європейській цивілізації, заклик до «європейського» діалогу: з приводу національної ідентичності, політичного курсу тощо. Розмова точиться в «помірно національному», толерантно-аналітичному руслі. Це відрізняє її і від офіційної (лукашенківської), і від націоналістичної (пазньківської) безкомпромисних позицій. Поява збірника перебуває у зв'язку з білоруською національно-ліберальною активністю останніх років (щоправда, поза межами країни). Тож можна бажати лишень подальших плідних дискусій і їхнього практичного втілення – повернення майбутньої демократичної Білорусі до європейської сім'ї.

Вадим Арістов